

EBÛ HATİM AHMED B. HAMDÂN ER-RÂZÎ (Ö. 322/933-34) VE KİTÂBU'Z-ZİNE ADLI ESERİ BAĞLAMINDA DİLBİLİM ALANINDAKİ GÖRÜŞLERİ*

Ebû Hatim Ahmed B. Hamdan er-Râzî (322/933-34) and His Views in Linguistics in the Context of His Work Entitled Kitâbu'z-Zîne

İbrahim TÜRKOĞLU**

ÖZET

Erken dönemde yaşamış olan Ebû Hâtim er-Râzî'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye rastlamak mümkün olmamaktadır. Sınırlı bilgiler ve günümüze ulaşan eserleri ışığında onun Arap dil âlimi ve İsmâiliyye mezhebinin ileri gelen davetçilerinden biri olduğu kanaatine varmak mümkündür. Onun Kitâbu'z-Zîne fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye adlı eseri, lafızların delâletini ve gelişimlerini/değişimlerini ele alan, söylediklerini destekleyen nasları ve sahih şahitleri nakleden, bunları bazen tarihi silsileyle tertip eden, Arap dilindeki ilk kitap olma özelliğine sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hâtim, Ahmed b. Hamdân, er-Râzî, Kitâbu'z-Zîne, Dilbilim.

ABSTRACT

Information in the historical sources about the life of Ebû Hatim er-Râzî who lived in the early periods of Islamic history is insufficient. In the light of limited information and his extant works we can reach to the conclusion that he was Arabic linguist and notable inviter to Ismaili sect. His work titled Kitâbu'z-Zîne fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye is a first book in the arabic language which examines signification and evolution of words and narrates texts and correct witnesses which reinforce his sayings. Sometimes he organizes the content of book chronologically.

Keywords: Ebû Hâtim, Ahmed b. Hamdân, er-Râzî, Kitâbu'z-Zîne, Linguistics.

* Bu metin "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilbilimindeki Yeri" adlı yüksek lisans tezimizin ilgili bölümünün yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Okutman, Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (brhmrkgl@hotmail.com)

A. Ebû Hatim'in Hayatı ve İlmi Kişiliği

1. Hayatı

Adı Ebû Hatim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed'dir. el-Versinânî, el-Leysî, el-Kilâî ve er-Râzî nisbeleri çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir.¹ Kendisinden bahseden eserlerde Ebû Hâtim'in hayatıyla ilgili teferruatlı bilgi mevcut değildir. Çoğunlukla birbirinden nakillerde bulunan eser sahipleri, kendileri tanınmış ancak aileleri hakkında bilgi sahibi olunamamış birçok âlim gibi, ondan çok az bahsetmişlerdir. Edindiğimiz bu sınırlı bilgiler çerçevesinde Ebû Hâtim'in neseb silsilesinden sadece baba adının Hamdân ve dede adının Ahmed olduğunu tespit edebiliyoruz.

Kaynaklar, Ebû Hâtim'in Arap asıllı mı yoksa Fars asıllı mı olduğu hususunda farklı bilgiler vermektedir. Onun Rey yakınlarındaki Paşapûye bölgesinde doğduğu bilinmektedir. Bu bilgiden hareketle onun Fars asıllı olduğu iddia edilmektedir.² Ebû Hâtim'in Arap asıllı olduğunu söyleyenler ise görüşlerini, onun Arap diline vukûfiyetine, Arapçayı diğer dillere üstün tutmasına ve Leys ve Kilâ' adlı Arap kabilelerine nisbetinin varlığına dayandırmaktadırlar.³

Ebû Hâtim'in doğum yeriyle alâkalı, kaynaklarda az da olsa bilgiye rastlanmasına rağmen doğum tarihinin hangi yıl olduğuyla ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Onun hayatından bahseden bazı eserlerde, Rey yakınlarında Paşapûye (Paşâvûy) bölgesinde doğduğu belirtilmektedir. Ebû Hâtim'in el-Versinânî nisbesine binaen onun Versinân doğumlu olduğu da iddia edilmektedir. Ancak Versinân'ın Semerkand'a bağlı bir köy olması bunun zayıf bir görüş olduğunu ortaya koymaktadır.⁴

Ebû Hâtim'in 297/909 yılından önce Bağdat'ta bulunduğunu kaynakların zikretmesinden hareketle; Onun III.(IX.) yüzyılın ikinci yarısında doğduğunu söylemek mümkündür.

1 İbn Hacer el-Askalanî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. 'Ali, *Lisânu'l-Mizân*, I-VII, Beyrut 1986, I, 164; İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 267; el-Bağdâdî, Abdulkâhîr, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Kahire 1924, s. 283; Abdurrahmân Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1997, II, 932; el-İsferâyînî, Ebû Muzaffer, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, Kahire 1955, s. 124; Fikrî Zekî El-Cezzâr, *Medâhili'l-Müellifîn ve'l-Âlâmî'l-Arab*, I-IV, Riyad 1991, I, 521; Muhammed 'Isâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemu's-Şâmil li't-Turâsî'l-Arabiyyi'l-Matbu'*, I-V, Kahire 1993, III, 5, 6; Hâlid Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *Mevsûatü A'lâmu'l-Ulemâi ve'l-Üdebâi'l-Arabi'l-Müslimîn*, I-XI, Dâru'l-Cil, Beyrut 2006, X, 35, 37; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, İstanbul 1994, X, 148; İhsân İlahî Zâhîr, *İsmâ'liyye Tarih ve Akâid*, İdâretü Tercümanı's-Sünne, Lahor, Pakistan 1987, s. 720. Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabi*, I-VI, Daru'l-Me'ârif, Kahire ts. III, 352.

2 Muhammed Riyâd el-'Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-Luğavî 'Inde'l-İsmâ'liyye Dirase fi Kitâbi'z-Zine*, Munsşeetu'l-Masârif, İskenderiye 1985, s. 47; Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 148.

3 Ebû Hâtim, Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitabu'z-zine fi'l-Kelimatil-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, nşr. Hüseyin b. Feyyâz el-Hamadânî, Merkezü'd-Dirasât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, San'a 1994, nâşirin mukadimesi, s. 29; Abdullâh Sellûm es-Semerrâî, *el-Ğuluvv ve'l-Firaku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil-İslâm*, Dâr-ı Vâsit li'n-Neşr, Bağdat 1988, s. 232; Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", a.g.e., X, 35.

4 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 47 (dipnot); Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 148; Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", a.g.e., X, 35.

Onun Rey'den başka Bağdat, Taberistan, Cürcân, İsfahan, Deylem, Azerbaycan ve Kuzey Afrika'da İsmâîlî dâisi olarak bulunduğu ondan bahseden kaynaklarda geçmektedir.⁵

Ebû Hâtim, Deylem'den Azerbaycan'a giderken yolda ölmüştür. Vefat tarihi, kendisinden bahseden eserlerde 322/933-34 olarak geçmektedir.⁶

2. İnancı ve Dünya Görüşü

Ebû Hâtim er-Râzî'nin inancıyla alakalı literatürde farklı bilgiler bulunmaktadır. *Lisânu'l-Mizân*'da mülhid, İsmâîlî dâî⁷, *el-Fark beyne'l-Fırak*'da bâtinî⁸, *el-Fihrist*'de dehrî, zındık⁹, *et-Tebîr fi'd-Dîn*'de bâtinî¹⁰, İsmâîlî kaynaklarda Fâtîmî¹¹, çağdaş bazı yazarların eserlerinde Ehl-i Sünnet'e yakın mütedil Şîî¹² olarak zikredilmektedir. Müsteşrik Paul Kraus (ö.1944) ve Brockelmann (ö.1956) Ebû Hâtim'in İsmâîlî dâilerin ileri gelenlerinden olduğunu söylemektedirler.¹³ Mütezilî âlim Kâdî Abdülcebbar (ö.415/1025) da onun İsmâîlî dâilerin ileri gelenlerinden olduğu görüşündedir.¹⁴ Çağdaş yazarlardan İhsân İlâhî Zâhir, *İsmâ'îliyye Tarih ve Akâid*'de, İsmâîlî dâî olarak,¹⁵ Abdurrahmân Bedevî ise *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*'de, onu İsmâîlîlerin önemli şahsiyetleri arasında zikretmektedir.¹⁶ *Kitâbu'z-Zîne'nin* el-Hemedânî'nin yaptığı tahkikine takrîz yazan İbrahim Enîs¹⁷ onun sünî olduğunu iddia etmektedir.¹⁸

Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'sini tahkik eden Hüseyin el-Hemedânî, yazdığı mukaddimede Ebû Hâtim'in Fâtîmîliğin tartışma götürmeyecek derecede şöhret bulduğunu¹⁹ ancak onun *Kitâbu'z-Zîne*'de mezhebî yönünü bir tarafa bırakıp kelimeleri-terimleri açıklarken ve fırkalar hakkında bilgi verirken safî

5 Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 148.

6 İbn Hacer, a.g.e., I, 164; Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", a.g.e., X, 35; Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 148.

7 İbn Hacer, a.g.e., I, 164.

8 el-Bağdâdî, a.g.e., s. 283.

9 İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 267.

10 el-İsferâyîni, a.g.e., s. 124.

11 Ârif Tâmir, *Târîhu'l-İsmâîliyye*, Riyad el-Reyyâs li'l-Kütüb ve'n-Neşr, I-IV, London 1991, II, 188; Mustafâ Gâlib, *Târîhu'd-Da'veti'l-İsmâîliyye*, Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1965, s. 172.

12 es-Semerrâî, a.g.e., s. 233.

13 Abdurrahmân Bedevî, *Mevsu'atü'l-Müsteşrikin*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1993, s. 464-467; Brockelmann, a.g.e., III, 352.

14 es-Semerrâî, a.g.e., s. 234.

15 Zâhir, a.g.e., s. 721.

16 Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, II, 932.

17 Prof. Dr. Dönemin (1956 yılı) Kahire Üniversitesi Fen Fakültesi dekanı, *el-Esvât el-Luğaviyye, Mûsikiş-Şî'r, Delâletü'l-Elfâz* vb. Arap diliyle alakalı eserlerin yazarı.

18 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enîs'in takrîzi, s. 12.

19 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nâşirin mukadimesi, s. 26.

dilcilik metoduyla hareket ettiğini belirtmektedir. el-Hemedânî, Ebû Hâtim er-Râzî hakkında, *Tebşiratü'l-'Avâm*'ın yazarı Murtazâ b. ed-Dâî el-Hüsnî er-Râzî'nin, "O (yani Ebû Hâtim), şafiî mezhebindedir" şeklindeki ifadesini, *Ravdâtü'l-Cennât* yazarı el-Mirzâ Muhammed Bâkır'ın da "İmâmî, Ca'ferî mezhebindedir" dediğini de aktarmaktadır.²⁰

Kitâbu'z-Zîne'nin üçüncü bölümünü neşreden Abdullâh Sellûm es-Semerrâî giriş bölümünde Ebû Hâtim'in, dönemin Ehlü's-sünne ve'l-cemâa müntesibi olan Abbâsî halifelerinden ötürü gerçek mezhebini gizlediğini ve bunun için el-Batalyevsî (ö.521/1128), Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229), el-'Aynî(ö.855/1451), el-Bikâî (ö.885/1480) ve es-Suyûtî (ö.911/1505) gibi bazı ulemanın onun hakkında herhangi bir görüş ifade etmediğini söylemektedir.²¹

Ebû Hâtim, devrin idarecilerinden korktuğu için gerçek inancını gizleyen ve Ehl-i Sünnet'e yakın bir çizgi takip eden mütedil Şii olarak görülsede²² onun mezhebi temellendirip yayan önemli bir İsmailî dâisi olduğunu söylemek mümkündür.²³

Ehl-i Sünnet'e yakın kabul edilmesi, filozof Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (ö.312/925) inkârcı tavrına karşı nübüvvet müessesesini başarılı bir şekilde savunmasıyla açıklanabileceği gibi, "Ehlü's-sünne ve'l-cemâa" tâbirine, ashâbın Hz. Peygamber'e (s.a.) gösterdiği bağlılık gibi "bir imama bağlanıp çevresinde toplananlar"²⁴ anlamını yüklemek sûretiyle de olsa sahip çıkışıyla da ilgili olabilir. Ayrıca İbn Hacer'in (ö.852/1448) de belirttiği gibi²⁵ gençlik yıllarında çok sayıda hadis dinleyip bunlara önem veren ve bu sayede mütedil çizgide görünen bir kişi oluşunun Ehl-i Sünnet'e yakın sayılmasında etkisi olduğu düşünülebilir.²⁶

3. Ebû Hâtim er-Râzî Hakkındaki Görüşler

Birçok müellif, Ebû Hâtim'in ilmî şöhretine eserlerinde yer vermiştir. Bununla beraber bazı kaynaklarda onun özellikle mezhebî yönüne dikkat çekildiği müşâhede edilmektedir. İbn Hacer *Lisânu'l-Mizân*'da onun hakkında şöyle diyor: "Ebû Hatim Ahmed b. Hamdân el-Versâmî el-Leysî; Ebû'l-Hasen b. Bâbeveyh"²⁷

20 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nâşirin mukadimesi, s. 25.

21 es-Semerrâî, a.g.e., s. 233, 234.

22 es-Semerrâî, a.g.e., s. 233.

23 es-Semerrâî, a.g.e., s. 234; İbn Hacer, a.g.e., I, 164; Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", X, 35; Zâhir, s. 720; Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 149.

24 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nşr. Abdullâh Sellûm es-Semerrâî, s. 252. (es-Semerrâî, *el-Ğulüvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratü'l-İslâm*)

25 İbn Hacer, a.g.e., I, 164.

26 Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 148.

27 Ebû'l-Hasen, 'Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh (ö.329/941). *Târihu'r-Rey* adlı eseri mefkûd olup sadece kaynaklarda adı geçmektedir. Bkz. İlyas Üzümlü, "İbn Bâbeveyh, Ebû'l-Hasen", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 345.

Târihu'r-Rey' de onu zikreder ve şöyle der: "Dilde, fazilet, edep ve marifet ehлиндendi. Çokça hadis sema'ı vardır. Onun birçok eseri vardır. Daha sonra mülhidliğini beyan etti ve İsmâîliyye dâîlerinden oldu, ileri gelen birçok kimseyi saptırdı."²⁸

es-Suyûtî (ö.911/1505) *el-İtkân*'da "ribbiyyûn" kelimesini açıklarken, mezhebi eğilimine bakmaksızın, onun dil alanındaki şöhretiyle ilgili olarak: "Dil âlimi Ebû Hâtim *Kitâbu'z-Zîne*'de bu kelimenin Süryânice olduğunu belirtmektedir." der.²⁹

el-Bağdâdî (ö.429/1037) *el-Fark beyne'l-Fırak*'da "Bâtıniyye" hakkındaki babda Ebû Hâtim hakkında şunları aktarır: "...Deylem yurduna Ebû Hâtim olarak bilinen Bâtıniyyeden bir şahıs geldi ve Deylem'den bir grup onun davetine katıldı..."³⁰

el-İsferâyîni (ö.471/1078-9) de *et-Tebîr fi'd-Dîn*'de, Bâtıniyyeden bahsederken "...Deylem yurduna Ebû Hâtim olarak bilinen bir şahıs girdi ve onlardan bir grup onun davetine katıldı..." sözleriyle onun Bâtıniyyeden olduğunu kaydeder.³¹

Nizâmülmülk (ö.485/1092) *Siyasetnâme*'de, Rey şehrinde İsmâ'îliyye daveti hakkındaki bölümde "...Giyâs, Rey şehrinde daveti üstlenmesi için künyesi Ebû Hâtim olan, Arap şiirinde ve Ğarîbu'l-hadiste geniş bilgi sahibi birini tayin etti..." şeklinde ondan bahseder.³²

İbrahim Enîs onun sünnî olduğunu iddia ederek şunları söylemektedir: "...kendisinin sünnî mezhebe müntesib olduğunu açıkça söylediğini görüyoruz ve o, "Dil tevkîfidir ve Allah katından bir vahiydir." diyenlerin sözünü benimsiyor. Belki de o, bu açık sözlülüğüyle bazı müteahhir araştırmacıların düşündüğü gibi kendisini Şii ve Doğuda Fâtîmîlerin dâîsi olduğu töhmetinden sakındırmayı hedefliyor. Ebû Hâtim, Sünnî ya da Fâtîmî olsun, benim nazarımda o, kendi döneminde hüküm süren dil ekolüne mensuptur. Şüphesiz ki bu ekol de, lafızlarla, lafızların mânaları arasında sağlam bir bağ kuran "İştikâkiyyûn" (etimolojistler) ekolüdür..."³³

Süleymân b. İbrâhîm el-Âyid³⁴ *'Inâyetü'l-Müslimîn bi'l-Luġati'l-'Arabiyye Hidmeten li'l-Kur'ân-ı'l-Kerîm* adlı makalesinde Ebû Hâtim'i, Arap olmadığı halde Kur'ân'a hizmet maksadıyla Arap diline ihtimam gösterip bu uğurda çaba sarfedenler arasında şu sözleriyle sayar: "İslâm ve Kur'ân olmasaydı Arap dili, ilimlerinin tedvîniyle görmüş olduğu itibarı ve sevgiyi göremezdi..."

28 İbn Hacer, a.g.e., I, 164.

29 es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. el-Kemâl, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkez ed-Dirâsât el-Kur'âniyye, Medine-i Münevvere 1426 H., s. 950.

30 el-Bağdâdî, a.g.e., s. 283.

31 el-İsferâyîni, a.g.e., s. 124, 125.

32 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 50-51.

33 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enîs'in takrîzi, s. 12.

34 Prof. Dr., Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke.

Bilinmektedir ki birçok İslâm milletleri Arapçayı sahiplendiler; dilleri Arapça oldu ve anadillerini unuttular, Arapçayı öven, onun üstünlüğünü beyan eden eserler yazdılar. Bu bağlamda bize düşen, Arap olan ve Ebû Osmân 'Amr b. Bahr el-Câhiz (ö.255h.), Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322h.), Ebû 'Ali el-Fârisî (ö.377h.), Ahmed b. Fâris (ö.395h.) ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö.414h.) gibi Arap olmayan âlimleri örnek göstermektir. Onların tamamı Arap olmayan ırklardandır ve bu ırkları onları Arap dilini yücelterek övmekten alıkoymadı. Onları buna sevk eden yegâne sebep Müslüman olmalarıydı... er-Râzî, Arap dilinin diğer dillere göre en fasihi, en mükemmeli, en makbulü ve en üstünü olduğu ifade etmiştir...³⁵

Muhammed Riyâd el-'Uşeyrî³⁶ *et-Tasavvuru'l-Luğavî 'Inde'l-İsmâ'liyye Dirase fi Kitâbi'z-Zîne* adlı eserinde Ebû Hâtim'in İsmâilî dâilerin önde gelenlerinden biri olduğunu³⁷ ve *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserini İsmâilî dâilerin çeşitli ortamlarda karşılaşılabilecekleri tartışmalarda kendilerine fayda sağlaması amacıyla yazdığını ileri sürmektedir.³⁸ Ancak *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn* yazarı Abdurrahmân Bedevî, Ebû Hâtim'in İsmâilî dâilerinden olduğunu söylemekle beraber *Kitâbu'z-Zîne*'de İsmâilîye mezhebiyle alakalı herhangi bir şeyin bulunmadığını özellikle belirtmektedir.³⁹

Eserlerinde, Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'sinden alıntı yapıp onu kaynak gösteren âlimler de mevcuttur. Endülüslü âlim Abdullah b. Muhammed el-Batalyevsî (ö.521/1128) *el-İntisâr min Men 'Adele 'ani'l-İstibsar* adlı eserinde, Şiânın kollarından el-Kat'ıyye mezhebi hakkında bilgi verirken Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'sinin üçüncü bölümünden şu alıntıyı yapmaktadır: "Ebû Hâtim er-Râzî der ki: Mûsâ b. Ca'fer'in ölümüne kesin olarak inandıkları ve onun ölümünden sonra 'Ali b. Mûsâ'nın imametini savundukları için bu fırkaya el-Kat'ıyye denir."⁴⁰

el-Cevâlîkî (ö.540/1145) *el-Mu'arreb*'in mukaddimesinde ve 35 kelime hakkında bilgi verirken,⁴¹ *el-Misbâhu'l-Münîr* yazarı el-Mukrî (ö.770/1368) eserinin bir çok yerinde Ebû Hâtim'den naklen bilgiler vermektedir.⁴² Müfessir Burhânuddîn Ebû'l-Hasen el-Bikâî (ö.885/1480), *Nazmu'd-Düer*'de, birçok âyetin

35 Süleyman b. İbrahim el-'Âyid, "İnâyetü'l-Müslimîn bi'l-Luğati'l-'Arabiyye Hıdmeten li'l-Kur'ânı'l-Kerîm", *Suûdî Arabistan'ın Kur'ân'a ve Onun İlimlerine İhtimamı Konulu Sempozyum Bildirisi*, 1421/2000, s. 9-10, Erişim Tarihi: 30 Ocak 2014, http://uqu.edu.sa/files2/tiny_mce/plugins/filemanager/files/4020126/r19.pdf

36 Dr., Kahire Ayn-ı Şems Üniversitesi Arap Dili Bölümü Öğretim Üyesi.

37 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 54.

38 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 81, 82.

39 Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, s. 936.

40 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nâşirin mukaddimesi, s. 27-28. Metin için bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nşr. es-Semerrâî, s. 290, 291.

41 Nakiller için bkz. Ebû Mansûr el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb Mine'l-Kelâmi'l-A'cemiyyi alâ Hurûfî'l-Mu'cem*, thk. F. Abdurrahîm, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1410/1990, s. 99, 109, 148, 181, 187, 196, 206, 251, 267, 305, 308, 316, 319, 336, 338, 342, 345, 350, 356, 377, vd.

42 Nakiller için bkz. Ahmed b. Muhammed b. 'Ali el-Mukrî, *el-Misbâhu'l-Münîr fi Garibi'ş-Şerhi'l-Kebir*, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1922, I-II, II, 823.

tefsirini yaparken, âyetteki kelimelerin mânalarıyla alakalı olarak *Kitâbu'z-Zîne*'den nakillerde bulunmaktadır.⁴³ Celâleddîn es-Suyûtî (ö.911/1505) *el-İtkân*'da, birçok kelimenin açıklamasında,⁴⁴ Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229) *Mu'cemu'l-Büldân*'da, Ebû Muhammed Bedruddîn el-'Aynî (ö.855/1451) *'İkdü'l-Cemân*'da, *Kitâbu'z-Zîne*'den alıntı yapmışlardır.⁴⁵ el-Hemedânî sonraki Şii ve İsmâîlî kaynakların Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'sinden çokça alıntılar yaptığını belirtmektedir.⁴⁶

4. İlmî Hayatı

Kaynaklarda Ebû Hâtim'in ilmî hayatı, ilim tahsil ettiği hocaları, ilmî yolculuğunun olup olmadığı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserleri, özellikle de *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri incelendiğinde Ebû Hâtim'in dilbilimciliği, edebî, ilmî ve felsefî yönleri ortaya çıkmaktadır.

Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'si onun dilbilimci yönünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu eserden çokça alıntılar yapan es-Suyûtî onun dil âlimi olduğunu özellikle vurgulamaktadır. İbn Hacer de "Dilde, fazilet, edep ve ma'rifet ehлиндendir..."⁴⁷ sözleriyle onun bu yönüne dikkat çekmektedir.

Kitâbu'z-Zîne'de Ebû Hâtim'in "sema" yoluyla rivâyet ettiği kişiler arasında el-Müberrid⁴⁸ (ö.285/898) ve Ebû'l-Abbâs Sa'leb'i⁴⁹ (ö.291/903) görmekteyiz. Ebû Hâtim'in, bu meşhur iki dil âliminden sema' yoluyla rivâyetinden hareketle; Ebû Hâtim'in zaman içerisinde Bağdat'ı ziyaret ettiği, oranın âlimleriyle görüştüğü, el-Müberrid ve Sa'leb'in ilim halkalarına katıldığı, ilim maksadıyla yolculuğa çıkmış olduğu sonuçlarına ulaşabiliriz. Ayrıca Kûfe ve Basra âlimlerinin ilim meclislerine aynı seviyede katılmış olması onun herhangi bir dil ekolüne ısrarla devamiyeti olmadığını ortaya koymaktadır. *Kitâbu'z-Zîne*'de izlemiş olduğu metot da bunu açıkça göstermektedir.

Ebû Hâtim'in edebî yönünü, *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde kelimeleri-terimleri ve bazı lügavî meseleleri açıklarken Arap şiiriyle istişhâdında görmekteyiz. Ayrıca o, kitabın birinci bölümünde "Aruz", "Şiirin Üstünlüğü", "İslâm'ın İlk Döneminde Şiir" vb. başlıklar⁵⁰ altında Arap şiiri hakkında geniş bilgiye yer vermektedir. Buradan hareketle onun Arap şiirinin cahiliye ve İslâm dönemini çok iyi bildiğini söylememiz mümkündür.

43 el-Bikâî, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen, *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyat-i ve's-Suver*, I-VIII, Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1995, I, 90, 205, 409; V, 544; VI, 302, 303.

44 es-Suyûtî, a.g.e., s. 950, 953, 956, 1009, 1288.

45 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nâşirin mukaddimesi, s. 28.

46 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nâşirin mukaddimesi, s. 28, 29.

47 İbn Hacer, a.g.e., I, 164.

48 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 182, 190, 302.

49 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 182, 183, 193, 197; er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nşr. es-Semerrâî, s. 279.

50 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 91-123.

Ebû Hâtîm'in, eserlerinde Hz. Peygamber (s.a.)'in hadislerine, Sahabe haberlerine ve Şii rivâyetlerine çokça yer vermesi, onun Hadis ilmine vukûfiyetinin ortaya konması bakımından dikkate değerdir. İbn Hacer onun çokça hadis sema'ını *Lisanu'l-Mizan*'da⁵¹ zikretmektedir. *Kitâbu'z-Zîne*'de "Arapçanın Yapısı ve Aritmetiksel Kuruluşu" başlığı altında ve bazı terimlerin açıklamasında sayılardan ve aritmetikten bahsetmektedir.⁵² Bu da onun aritmetik ilminden haberdar olduğu ve bu ilmi tahsil ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebû Hâtîm, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (ö.312/925) nübüvveye yönelttiği tenkitleri cevaplandırarak peygamberlik müessesesini akli delillerle ispat eden *A'lâmu'n-Nübüvve* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eserin konuları Ebû Hâtîm'in geniş ufkunu, devrinin ilim ve kültürüne olan vukûfunu açıkça göstermektedir. Ebû Hâtîm, bu eserin birinci bâbında Ebû Bekr er-Râzî ile Rey şehrinde aralarında geçen ve üç ayrı oturum şeklinde devam eden tartışmalara yer vermiştir.⁵³ Genelde bu eserin konularından özelde de Ebû Bekr er-Râzî ile yaptığı tartışmalardan onun karşısındakine galibiyeti, felsefe okuduğu ve ilk filozofların birçoğunun görüşlerine vâkıf olduğu çıkarımlarında bulunmak mümkündür.

5. Eserleri

Kaynaklarda Ebû Hâtîm'in çok sayıda eserinin bulunduğu kaydedilmekte ancak sadece beş tanesinin adı zikredilmektedir. Ârif Tâmir *Târihu'l-İsmâ'iliyye*'de onun on beşe yakın eserinden bahsetmiş fakat bunlardan sadece beşinin adını verebilmiştir.⁵⁴ Kaynaklarda adı geçen beş eseri şunlardır: *A'lâmu'n-Nübüvve*, *el-Cami'*, *Kitâbu'l-İslâh*, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*, *er-Rec'a*.⁵⁵

a) el-Cami'

Ebû Hâtîm'in *el-Cami'* adlı eseri mefkud olup sadece bazı kaynaklarda adı zikredilmekte ve fıkha dâir olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁶

b) er-Rec'a

Ebû Hâtîm'in bu eseri de mefkuddur. Ebû Hâtîm, *Kitâbu'z-Zîne*'nin üçüncü bölümünde, Keysâniyye'nin ortaya attığı rec'at fikrini reddetmek gayesiyle, *er-*

51 İbn Hacer, a.g.e., I, 164.

52 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 80-82, 201.

53 er-Râzî, Ebû Hatim, Ahmed b. Hamdân, *A'lâmu'n-Nübüvve*, nşr. George Tarâbişi, Dârü's-Sâki, Beyrut 2003, s. 15-36.

54 Ârif Tâmir, a.g.e., II, 188.

55 İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 267; Salihîyye, a.g.e., III, 5; Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", a.g.e., X, 36-37; İsmail K. Poonawala, *Biobibliography of Ismâ'îlî Literature*, Malibu, California, trs., 38, 39; Bedevi, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, II, 935-936; Brockelmann, a.g.e., III, 352; Yavuz, "Ebû Hâtîm er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 149, 150.

56 Yavuz, "Ebû Hâtîm er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 150.

Rec'a'yı te'lif ettiğini haber vermektedir.⁵⁷

c) A'lâmü'n-Nübüvve

Ebû Hâtim, *A'lâmü'n-Nübüvve*'yi tabip filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin nübüvveye yönelttiği tenkitleri cevaplandırmak ve peygamberlik müessesesini akli delillerle ispat etmek amacıyla yazmıştır.

A'lâmü'n-Nübüvve, günümüze giriş kısmı eksik olarak intikâl ettiği için Ebû Hâtim'in, adını anmaksızın sadece "o mülhid" diye nitelediği kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğu konusunda bazı kuşkular ileri sürülmüşse de böyle bir tereddüdün gereksiz olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hâtim'in filozofa verdiği cevapları tatmin edici bulmayan ve aynı zamanda Şii-İsmâîli mezhebinin önde gelenlerinden biri olan Hamîdüddin el-Kirmânî, yazdığı *el-Akvâlü'z-Zehebîyye*'de söz konusu kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğunu belirtmektedir. Bu mesele ile ilgili bir başka husus da âlemin ezeliğini savunduğu için Ebû Bekir er-Râzî tarafından dehrilik (ateistlik) ile suçlanan hekim Ebû Temmâr'ın III. oturumda yer almış olmasıdır. Bu durum diyalogda taraf olan kişinin filozof er-Râzî olduğu konusundaki şüpheyi ortadan kaldıran niteliktedir.⁵⁸

A'lâmü'n-Nübüvve, her biri ayrı birer bölüm kabul edilebilecek olan yedi babdan oluşur ve her bab da kendi içinde çeşitli fasıllara ayrılır. Dört fasıldan meydana gelen birinci bölümün ilk faslında, filozof Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hatim arasında geçen ve dolayısıyla kitabın ana fikrini de ihtiva eden bir münazaranın özeti yer alır.⁵⁹ Sekiz fasıldan oluşan ikinci bölümde, filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin dinin taklitçiliği teşvik edip düşünmeye engel olduğu, dinî metinlerin birbiriyle çeliştiği, din sâliklerinin kendi inançlarını başkalarına kaba kuvvet kullanarak kabul ettirmeye çalıştıkları iddiaları yer almakta ve müellif tarafından bunların her birine cevaplar verilmektedir.⁶⁰ Kitabın dördüncü bölümünde altı fasıl yer alır. Burada Sokrat, Eflâtun ve Aristo dâhil olmak üzere eski Yunan filozoflarının birbiriyle çelişen, değişik tanrı ve âlem telakkilerini benimsedikleri belirtilerek esas çelişkinin filozoflar arasında mevcut olduğu anlatılır ve birbirini tasdik eden peygamberlere uymanın sadece akla güvenerek çelişik fikirler öne süren filozoflara uymaktan daha tutarlı olduğu, en yakın çevresinde olup bitenleri bile kavramaktan âciz kalan insan aklının madde ve gayb âlemine ait bilgileri kuşatamayacağı noktasına dikkat çekilir.⁶¹ Beş fasıldan oluşan beşinci bölümde savaşların dinî ihtilâflardan kaynaklandığı iddiasına karşılık bunların daha çok iktisadî ve coğrafi sebeplere dayandığı görüşü savunulur. Bu bölümde Hz.

57 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nşr. es-Semerrâî, s. 312.

58 er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, nâşirin mukaddimesi, s. 9; Mahmut Kaya, "Ebû Bekir er-Râzî İle Ebû Hatim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, İstanbul 1995, s. 52, 53.

59 Bkz. er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 15-36.

60 Bkz. er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 39-62.

61 Bkz. er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 107-137.

Muhammed (s.a.)'in nübüvvetine ve gösterdiği mucizelere yapılan itirazlar da cevaplandırılır.⁶² Altıncı bölümde Hz. Peygamber (s.a.)'in nübüvvet delillerinden biri olarak, Kur'ân-ı Kerim ele alınarak incelenir.⁶³ Dört fasıldan meydana gelen yedinci bölümde, insanların kâinatla ilgili bütün bilgilerini filozoflara borçlu oldukları, peygamberlerin bu konularda hiçbir şey öğretmediği iddiası bahis konusu edilir. Bu iddia asılsız kabul edilerek filozoflar dâhil, insanların her alanda sahip oldukları bilgilerin kaynağını peygamberlerin teşkil ettiği hususu çeşitli örneklerle ispat edilmeye çalışılır ve konuyla ilgili olarak değişik ilimlerden örnekler verilerek karşılıklı tartışma sürdürülür.⁶⁴

Eser, üç el yazma nüshası esas alınarak ilk defa Tahran'da Salâh es-Sâvî ve Gulâm Rızâ A'vânî'nin tahkikiyle, Âsâru'l-Fikri'l-İsmâîlî Mecmûası tarafından 1977 yılında neşredilmiştir. Bu el yazmalardan ikisi 1908 ve 1959 yıllarında Tahran Üniversitesi merkezî kütüphanesinde kayda alınmış nüshalar, üçüncüsü ise 1744 yılında San'a Büyük Mescid'de kayda alınmış olan nüshadır. Bombay el-Behretü'l-İsmâîliyyin Kütüphanesi'nde bu kitabın başka nüshaları da bulunmaktadır. Eser 2003 yılında Tahran Mecmûatü Âsâru'l-Fikri'l-İsmâîlî baskısı esas alınarak George Tarâbîşî tarafından yeniden neşredilmiştir.⁶⁵

A'lâmü'n-Nübüvve, hicri IV. asırdaki İslâm düşüncesinin en dikkate değer yapıtlarından biridir; nübüvvet müessesesini ve semâvî dinlerin aynı kaynağa dayandığını aklî deliller çerçevesinde ispat etmek amacıyla yazılmış ve günümüze ulaşmış eserler içinde önemli bir yer işgal edecek değerdedir. Eser daha sonraki İsmâîlîler üzerinde büyük tesirler bırakmış, kelâm ilminde delâilü'n-nübüvve ve a'lâmü'n-nübüvve tarzındaki te'lif türünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuştur.

d) Kitâbu'l-İslâh

Beş yüz sayfadan oluşan *Kitâbu'l-İslâh*, daha çok tabiat felsefesi konularını ihtiva eden, İsmâîliyye'nin en eski kaynağı kabul edilir.⁶⁶ İsmâîlî dâîlerden Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (ö.331/943)'nin kaza ve kader hakkındaki görüşlerini içeren kitabı *el-Mahsûl'e* reddiye amacıyla yazdığı bilinmektedir.⁶⁷ Eser Hasan Minûcihîr tarafından Tahran'da yayımlanmıştır.⁶⁸

62 Bkz. er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 141-169.

63 Bkz. er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 173-203.

64 Bkz. er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 207-238.

65 er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, nâşirin mukaddimesi, s. 11, 12; Eser hakkında bilgi için bkz., Yusuf Şevki Yavuz, "A'lâmü'n-Nübüvve", *DİA*, İstanbul 1989, II, 337-338; Mahmut Kaya, "Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hatim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, İstanbul 1995, s. 51, 76.

66 Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 150.

67 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, nâşirin mukaddimesi, s. 34; Bedevî, a.g.e., II, 936.

68 Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 150; Milâd, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", a.g.e. X, 37.

e) Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye

Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî'nin tahkikiyle, 1956 yılında Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî matbaasınca Kahire'de neşredilmiştir. 1957 yılında adı geçen matbaa tarafından aynı bölümün, ikinci baskısı yapılmıştır. Eserin ikinci bölümü yine el-Hemedânî tarafından tahkik edilmiş ve er-Risâle matbaasınca 1958 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Üçüncü bölüm de Abdullah Sellûm es-Semerrâî tarafından tahkik edilmiş ve *el-Ğulûvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil-İslâm* adlı eserin içerisinde Dâru'l-hürriyyet matbaasınca 1982 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir. 1994 yılında ed-Dirâsât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî merkezince San'a/Yemen'de, eserin birinci ve ikinci bölümleri bir arada yayımlanmıştır.

Birinci bölüme müellif bir mukaddime ile giriş yapmaktadır. Mukaddimedede eseri te'lif sebebini, eserin neleri içerdiğini, te'lifte nerelerden istifade ettiğini ve esere verdiği ismi hangi sebeple verdiğini açıklamaktadır. Daha sonra üç ana başlık altında Arap dili hakkında geniş bilgiler vermektedir. "Arapların Dilinin Üstünlüğü" ana başlığı altında Arap dilinin diğer dillere olan üstünlüğünü, onun yapısını, belağatını, nahiv, i'rab ve arûzu ele almaktadır.⁶⁹ "Şiirin Üstünlüğü" ana başlığı altında şiir ve kasidenin tariflerini, eski Arap şiirini ve Cahiliye dönemi şiirinin özelliklerini, şiirin Araplar nezdindeki konumunu, şiirle İslâm'ın müdafaasını, sahabenin şiirini, şiirin etkilerini, İslamiyet döneminde şiir ve şâirleri, Müslümanların Arap dilini öğrenmeye ihtiyaçlarını, menhûl şiirle ihticâcı, Farsça eski melodileri, şiirle melodi arasındaki farkları ve Kur'ân tefsîrinde şiirle ihticâcı ele almaktadır.⁷⁰ "İslâmî İsimler ve Mânâları" ana başlığı altında da, Müslümanların İslâmî lafızları öğrenmeye ihtiyaçlarını, Esmâu'l-hüsnâ hakkında genel bilgileri, eşyanın isimleri ve mânâlarını, Kur'ân'da yer alıp Arapça olmayan isimleri, Hz. Peygamber (s.a.) döneminde ortaya çıkan ve O'nun (s.a.) ortaya koyduğu isimleri, Hz. İsmail'in (a.s.) Arapçayı öğrenmesini, Kur'ân dilinin Kureyş'in dili olduğunu, Arapların içerisindeki Yahudi, Hristiyan ve Mecûsileri, "ihlâs" kelimesini ve diğer dinlerde bulunmayan İslâmî kelimeleri ele almaktadır.⁷¹

Müellif ikinci bölüme 'besmele' hakkında geniş bilgi verdiği "Besmele hakkındaki bab"la başlamaktadır. el-Hemedânî'nin neşrettiği elimizde mevcut olan baskıda otuz dokuz babda Esmâu'l-hüsnâ'dan elli sekize ele alınmakta ve ilk olarak Lafzatullah'la başlanmaktadır. Diğer yirmi bir babda el-emr, kaza, kader, dünya ve âhîret, cennet ve cehennem, melek, insan, cin vb. yirmi altı kelime ve istilâh ele alınmaktadır.⁷²

69 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 72-93.

70 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 93-133.

71 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 134-157.

72 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 165-414.

Ebû Hâtim eserin üçüncü bölümünde mezheplerin isimlerinin mânalarını, isimlendirilme sebeplerini ve ilgili mezhebin görüşlerini ele almaktadır. İlk olarak “Dine aykırı eğilim ve mezhep taraftarları” başlığı altında “el-ehvâ” (dine aykırı eğilim) ve “mezhep” kavramlarını açıklayarak taraftarlarının neden bu isimleri aldıklarını ortaya koymaya çalışır. “Bid’at taraftarları” başlığı altında “bid’at” kelimesinin mânâsını ve kimlerin bid’at ehlinden olduğunu açıklar. “es-Sünnetü ve’l-cemâa’nın mânâsı” başlığı altında “es-sünnetü”, “el-cemâa” ve “el-fırka” kavramlarını açıklayarak ehlü’s-sünnet ve’l-cemâanın özelliklerini etraflı bir şekilde ortaya koyar. Daha sonra “İslam’daki fırkaların/mezheplerin lakapları/ünvanları” ana başlığı altında mezhepler hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Kollarıyla birlikte almış bir mezhep-fırka ismi müellifin inceleme alanına girmiştir.⁷³

el-Hemedânî’nin tahkik ettiği birinci bölümün girişinde Ebû Hâtim, eserinde hangi kelimelerin açıklamasını verdiğini tek tek zikretmektedir. Burada çok sayıda isim zikrettiği halde el-Hemedânî’nin tahkik ettiği bölümlerde bu isimlerin tamamı bulunmamaktadır. Bu da eserin diğer mahtutatında, özellikle de el-Methafu’l-İrâkî kütüphanesinde bulunan nüshasında bu ta’dad olunan isimlerin bulunduğu izlenimini vermektedir. el-‘Uşeyrî’nin *et-Tasavvuru’l-Luğavî ‘Inde’l-İsmâ’îliyye* adlı eserinde bu el yazmasından yaptığı nakiller⁷⁴ ve el-Cevâlîkî’nin *el-Mu’arreb’inde* ele aldığı kelimelerde, Ebû Hâtim’den naklen⁷⁵ verdiği bilgilerin el-Hemedânî ve es-Semerrâî’nin neşirlerinde mevcut olmaması da eserin hâlâ neşredilmeyen bölümlerinin bulunduğunu güçlendirmektedir. Ayrıca bu duruma el-Hemedânî’nin tahkikine takrîz yazan İbrahim Enîs tarafından da dikkat çekilmektedir.⁷⁶

B. Ebû Hâtim’in, *Kitâbu’z-Zîne* Adlı Eseri Bağlamında Fıkhu’l-luğa/Dilbilim Alanındaki Görüşleri

1. Fıkhu’l-luğa’nın Tarifî ve Ele Aldığı Temel Konular

İlk dönem Arap dili bilginleri çalışmalarında *fıkhu’l-luğa* ve *‘ilmu’l-luğa* terimlerini kullanmış hatta İbn Fâris (ö.395/1004) ve Seâlibî (ö.429/1038) gibi müellifler eserlerinin isimlerinde *fıkhu’l-luğa* terimlerine yer vermişlerdir. Bu dönemde yazılan eserlerde işlenen konulara bakıldığında bu iki terim arasında net bir ayırım yapılmadığı hatta bu iki terimin aynı anlamda ve birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

Çağdaş Arap dili bilginlerinin bir kısmı, ilk dönem Arap dili bilginlerinin dil çalışmalarını batı üzerinden okumuş ve filoloji (philology) ile dilbilim (linguistic)

73 er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, nşr. es-Semerrâî, a.g.e., s. 248-312.

74 el-‘Uşeyrî’nin nakilleri için bkz. el-‘Uşeyrî, a.g.e., s. 32, 34, 38, 63, 67, 95-100, vd. (el-‘Uşeyrî bu nakiller için *Kitâbu’z-Zîne*’nin el-Methafu’l-İrâkî Kütüphanesi’ndeki 1306 kayıt numaralı nüshayı kaynak olarak vermektedir.)

75 *el-Mu’arreb’de* geçen bilgiler için bkz. el-Cevâlîkî, *el-Mu’arreb*, s. 109, 148, 181, 187, 196, 206, 251, 267, 305, 308, 316, 319, 336, 338, 342, 345, vd.

76 er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, İbrahim Enîs’in takrîzi, s. 11.

terimlerini Arapçaya *fıkhû'l-luğa* ve *'ilmu'l-luğa* şeklinde çevirmişlerdir. Bununla birlikte çağdaş dönemde de isimlendirme konusunda bir birlik bulunmamaktadır. Bu dönemde de söz konusu terimler birbiriyle karıştırılmış hatta birbirinin yerine kullanılmıştır. Subhî es-Sâlih, *fıkhû'l-luğa* ve *'ilmu'l-luğa* arasında bulunan farklılıkların sınırını çizmenin çok zor olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu iki ilmin ele aldığı konuların büyük bir bölümü Batılı ve Doğulu bazı dilcilere göre hem eskiden hem de günümüzde iç içe girmiştir. Dolayısıyla bu durum söz konusu iki terimden birinin diğerinin yerine kullanılması hususunda müsamaha gösterilmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Subhî es-Sâlih, Arap dili araştırmalarında kadîm isimlendirmenin değiştirilmemesi; *fıkhû'l-luğa* isminin tercih edilmesi ve dil araştırmalarının tamamını kapsayacak şekilde kullanılması teklifinde de bulunmaktadır.⁷⁷

Bu çalışmada kavramların kullanımı ile ilgili tartışmalara girilmeksizin Ebû Hâtim'in yaşadığı dönem göz önünde bulundurularak Arap dilbilimciler tarafından kullanılmış olan *fıkhû'l-luğa* terimi tercih edilmiştir.

Fıkhû'l-luğa terimi, fıkıh teriminin el-luğa (dil) terimine izafe edilmesiyle oluşmuş bir izafet terkididir. Sözlükte "bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak" mânâsına gelen "fıkıh" kelimesi "ilim, fehim" gibi yakın anlamlı diğer kavramlara göre daha özel bir anlam taşır.⁷⁸

el-luğa ise l-ğ-v (لغا يلغو لغو) kökünden türemiş olup sözlükte "söz, kelâm, konuşma, dil, lehçe, terim, ifade" gibi anlamlara gelir.⁷⁹ Terimin istilâhî anlamı için Arap dili bilginleri tarafından birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımların en meşhuru Ebu'l-Feth İbn Cinnî'nin (ö.392/1001) *el-Hasâis* adlı kitabında yapmış olduğu şu tanımdır: "Dil (el-luğa), her toplumun arzularını, maksatlarını ve düşüncelerini ifade ettikleri seslerdir."⁸⁰

Fıkhû'l-luğa terimi istilahta: "Dil ile ilgili meseleleri o dilde yer alan sesler, basit ve bileşik sözcükler; o dilin fonetik, sarf, nahiv, belâgat ve delâlet özellikleri; o dilde meydana gelen değişiklikler, ondan türeyen lehçeler ve onun karşılaştığı problemler açısından inceleyen bilim"⁸¹ olarak tarif edilebilir.

Fıkhû'l-luğa'nın ele aldığı temel konular ise şöyle özetlenebilir:

77 Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi Fıkhû'l-luğa*, Beyrut 2004, s. 20; Ramazan Demir, "Arap Dilinde Fıkhû'l-luğa ve İlmü'l-luğa Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII(23), 2011, s. 188, 189.

78 Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Daru'l-ma'rife, Lübnan trs., s. 384; Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-IV, Kahire trs., V, 3450.

79 İbn Manzûr, a.g.e., V, 4049.

80 Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, el-Hasâis, I-III, Beyrut trs., I, 33.

81 Muhammed b. İbrâhîm el-Hamed, *Fıkhû'l-luğa*, Dâr-u İbn Huzeyme, Riyad 1426/2005, s. 19.

Dilin kaynağı ve bu konudaki ihtilaf; Arap dilinin özellikleri ve içerdiği sınırlar ve güzellikler; ses bilimi içinde yer alan konular; Arap diline ait lehçeler ve bu lehçeler arasındaki farklılıklar; Arap dilindeki kelimeleri yapı bakımından inceleyen sarf ilminin içine dâhil olan konular; Arap gramerinin söz dizimi kuralları ile ı'rab durumunu ele alan nahiv ilminin içinde yer alan konular; lafızların delâleti ve mânâları, her çeşidiyle iştikâk; müşterek (ortak anlam), müterâdif (eş anlamlılık), ezdâd (zıt anlamlılık), naht, ta'rib (diğer dillerden geçen kelimeleri Arapçalaştırma) ve kuralları; Arapça sözlükler ve bunları ortaya koyan âlimlerin metotları; Arap dilinin karşılaştığı problemler ve aleyhine tertip edilen entrikalar; Arap dilinin yeni ortaya çıkan istilahlara uyumu; Arap dili bilginleri ve onların çalışmaları.⁸²

2. Fıkhu'l-luğâ'nın Tanımı ve Konusu Bağlamında Ebû Hâtim'in Bu Alandaki Görüşleri

a) Dilin Tarifi

Kitâbu'z-Zîne'de Ebû Hâtim'in dilin tarifiyle ilgili bir çaba içerisinde olmadığı görülmektedir. Onun neden eserinde dilin tarifini yapmadığını bilemiyoruz. Ancak bununla ilgili olarak, dili tarif etmeye önem vermemiş olabilir ya da eserini te'lif gayesi dil teorisi ortaya koymak olmadığı için buna gerek görmemiştir, şeklinde bir açıklamada bulunmak mümkündür.

b) Dilin Kaynağı

Arap dilbilimcileri arasında dilin kaynağı konusuyla ilgili olarak taraftar bulan dört temel teori bulunmaktadır. Bu teoriler, Vahiy ve ilham (tevkîf) teorisi; uzlaşma ve anlaşma (istilâh) teorisi; birleştirici teori ve bu üç teorinin herhangi birisine taraftar olma noktasında çekimser kalan (tevakkuf eden) teoridir.⁸³

Bu konuyu ele alan eserlerde herhangi bir şekilde Ebû Hâtim'in ismi zikredilmemektedir. Ancak Ebû Hâtim, dilin kaynağının tevkîfi olduğu görüşünü şu sözlerle savunmaktadır: "Dillerin devridaim etmesi Allah'a gizli kalmaz. Seslerin çokluğu O'nu meşgul etmez. Bunların tamamını en iyi şekilde bilir. Çünkü kullarını bu sesler ve lisanlarla konuşturan, onların dillerini bu lisanlara uygun kılan O'dur. "Ne göklerde ve ne de yerde zerre ağırlığında bir şey bile O'ndan gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve daha büyük ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır."⁸⁴ diyen O zat, noksan sıfatlardan münezzehtir.⁸⁵ "Diller ve kelimelerin tamamı Yüce

82 el-Hamed, a.g.e., s. 23-24; es-Sâlih, a.g.e. s. 21-23.

83 Celâlu'd-din Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-luğâ ve Envâiha*, Dâru'l-kütübu'l-ilmîyye, Beyrut 1988, I, 24-25; Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 55.

84 Sebe', 34/3.

85 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 72.

Allah'tandır; O'nun yarattıklarındandır..."⁸⁶ Bu görüşüne delil olarak Ca'fer b. Muhammed'den (ö.148/765) nakledilen bir rivâyeti de sunmaktadır.⁸⁷

c) Arapçanın Diğer Diller Arasındaki Yeri ve Üstünlüğü

Ebû Hâtim bütün diller arasında dört tanesinin üstün olduğunu, bunların da Arapça, İbranice, Süryanice ve Farsça olduğunu söyler. Bunun sebebini de Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve bunlardan sonraki İsrail oğullarının peygamberlerine kitaplarının İbranice ve Süryanice, Hz. Muhammed'e (s.a.) Kur'ân'ın Arapça indirilmesiyle açıklar. Filozofların, tabiplerin, yıldızlar, geometri ve aritmetikle uğraşanların kitaplarının Yunanca ve Hintçe olması hasebiyle bu iki dilin de üstünlüğünü savunanları zikrettikten sonra bu görüşün, semâvî dinlerin mensuplarınca önemsenmeyen bir görüş olduğunu belirtir.⁸⁸ Bütün dillerden üstün olan dört dil arasında en üstünün de Arap dili olduğunu ve onun, dillerin en fasihi, en mükemmeli, en makbulü ve en üstünü olduğunu,⁸⁹ Arap dilinin diğer diller için erişilmezliğini, tüm dillerin ona tabiiyetini iddia eder. Ayrıca milletlerin ona yöneldiğini, arzu ve muhabbetle, Hz. Muhammed'in (s.a.) diğer Peygamberlere (a.s.) üstünlüğünü beyan etmek ve O'nun nübüvvetini onlara ispat etmek için, Allah'ın insanlara Arap diliyle alakalı ortaya koyduğu bir üstünlükle onu öğrendiklerini beyan eder.⁹⁰ Ayrıca diğer dillerden Arapçaya tercüme yapmanın kolay olduğunu ancak bunun aksinin, Arapçanın mükemmelliği, eksiksizliği, diğer dillerin yetersizliği ve eksikliği sebebiyle mümkün olmadığını iddia eder.⁹¹

Ebû Hâtim, Arap dilinin üstünlüğünü ortaya koymadaki maksadın İslâm'ın diğer dinlere, Hz. Muhammed'in (s.a.) de diğer Peygamberlere (a.s.) üstünlüğünü beyan etmek olduğunu da ifade eder.⁹²

d) Dilin Mânadaki Gelişimi

Mânadaki değişimler genellikle toplumsal temayüllerin değişimine paralel olarak cereyan etmektedir. Gerçek şu ki İslam, Arap yaşamının tamamını değiştiren, devamında da Arap dilinin gelişimine etki eden en büyük âmildir. Bu durum ya eski dilin asıllarına yeni mânalar eklemek sûretiyle ya da daha önce aslı bulunmayan yeni lafızlar ortaya çıkarmak şeklinde olur. Ebû Hâtim buna işaret ederek şöyle diyor: "Müslüman, mü'min, münafık, kâfir gibi Arap lafızlarından türeyen isimler Araplar tarafından bilinmiyordu. Çünkü İslam, iman,

86 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 78.

87 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 77, 78.

88 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 73.

89 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 73.

90 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 75.

91 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 73, 74.

92 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 75.

nifak ve küfür/inkâr lafızları Hz. Peygamber (s.a.) döneminde ortaya çıkmıştır. Araplar *kâfir* kelimesini “nimete nankörlük eden” manasıyla biliyorlar ancak Allah’ı inkâr manasıyla bilmiyorlardı... *mü’min* kelimesi de “güvende olma” yönüyle bilinmekteydi... *Münafık* kelimesi Arap sözünde bahsi geçmeyen, önem verilmeyen bir kelimeydi.”⁹³

Kelimelerin açıklaması yapılırken onların mâna yönünden gelişimlerinin/değişimlerinin de dikkate alınması yönüyle *Kitâbu’z-Zîne*, Arap dilindeki ilk kitap olma özelliğine sahiptir.⁹⁴

e) Dilin Lehçelere Ayrılması

Arap lehçeleri çok sayıda ve dağınıktır. Fakat cahiliye şiiirinde, özellikle bu lehçelerin kendilerinden rivâyet edildiği kabilelerin şiiirlerinde, bu lehçesel özelliklere rastlanmaz. Lehçelerin çeşitliliğine rağmen Arap yarımadasında ortak edebî dil olduğu da bir gerçektir. Bunun sebebi ortak dilin günlük konuşmada yer almayıp, edebiyat, hitabet ve şiiirde kullanılmasıdır. M.VI. yy.’da şairler Arap yarımadasının güney, orta ve kuzey kesiminde bu dili kullanarak şiiir yazarlardı.⁹⁵

*Âlimler lehçelerin değeri konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Kureyş lehçesini Kur’an’ın tek hâkim lehçesi görenlerin yanı sıra bu yaklaşımları aşırı bulan ilim adamları da mevcuttur.*⁹⁶

Ebû Hâtim, Kur’an’ın Kureyş lehçesi ile indirildiğini ve Kureyş lehçesinin üstünlüğünü savunanlardandır. *Kitâbu’z-Zîne*’de konuyla ilgili bazı rivâyetleri zikrettikten sonra şunları söylemektedir: “Kur’an dillerin en fasihidir ve Kureyş lisaniyla indirilmiştir. Resûlullah (s.a.) Arapların en fasihidir ve O (s.a.), Kureyş’tendir. Kureyş, İsmail’in (a.s.) çocuklarıdır. İsmail’in (a.s.) çocukları da, Ya’rub b. Kahtân’ın çocukları olan Yemenlilerden daha fasihtirler.”⁹⁷

Bunların yanı sıra Ebû Hâtim eserinde kelimeleri, kavramları ele alırken o kelime ve kavramların farklı lehçelerdeki okunuşlarından da bahsetmektedir.⁹⁸

93 er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, s. 146.

94 el-’Uşeyrî, a.g.e., s. 250-251.

95 Husamuddin, Kerim Zeki, *el-Arabîyye Tatavvur ve Tarih*, Mısır, 2002, s. 10; Nihat M. Çetin, “Arap”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 282; Sevde Alan, İsmail Güler, “Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi”, *UÜİFD*, 16(2), 2007, s. 332, 333.

96 Husamuddin, Kerim Zeki, s. 3-4; es-Suyûtî, el-İtkân, s. 320-324.

97 er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, s. 151.

98 Bkz. er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, s. 215.

f) Sesbilim (Fonoloji) ve Ses Bilgisi (Fonetik)

Sesbilim, her türlü sesi inceleyen bilimdir. Dillerin seslerini, işlevleri ve haberleşmeye etkileri yönünden inceler. Sesbilim, sesleri zihnî bir sistem olarak ele aldığı için ses'e dair her türlü veriye ihtiyaç duyar. Bunlar telaffuz, şekiller ve işitme gibi fizyolojik verilerin yanı sıra psikolojik ve sosyolojik veriler de olabilir. Ses bilgisi ise dillerdeki seslerin çıkış yerlerini, özelliklerini, değişik şartlar altında meydana gelen ses kaymaları veya değişmelerini inceler.⁹⁹

Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*'de ses bilgisine dâhil edilebilecek bilgilere yer vermektedir. Eserin birinci bölümünde Arapçanın, harfleri tam, lafızları eksiksiz bir dil olduğunu belirttikten sonra Arapçadaki harf sayısını, bu harflerin doğuş yerlerini ve çıkış bölgelerini tek tek sıralamaktadır.¹⁰⁰

g) Sarf ve Nahiv

Kitâbu'z-Zîne'nin birinci bölümünde Ebû Hâtim'in nahivci âlimler hakkında bilgiler verdiği, nahvin sözlük ve istilâh mânalarını serdettiği,¹⁰¹ diğer bölümlerde de kelimeleri, kavramları sarf açısından ele aldığı görülür.

Ebû Hâtim, Hz. Ali'nin yönlendirmesiyle, nahiv kurallarını Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin (ö.69/688) ortaya koyduğunu beyan eder. Onun, Arap dilinin selikasının bozulmaya başladığında fâili, mef'ûl-u bihi, muzâf-u ileyhi, ref', nasb, cer ve cezm harflerini ilk ortaya koyan olduğunu da özellikle belirtir. Yahyâ b. Ya'mer, Meymûn el-Akran, 'Anbese b. Ma'dân ve Nasr b. 'Âsım'ın Ebu'l-Esved ed-Düelî'den ilim aldıklarını belirtir. Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin bu talebelerinden, Abdullâh b. Ebû İshâk el-Hadramî ve Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın ilim aldığını, Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan da Yûnus b. Habîb ed-Dabbî, Mesleme b. Abdullâh b. Saîd el-Fehrî ve Hammâd b. ez-Zebrekân'ın ilim aldığını da ayrıca zikreder.¹⁰²

Nahvin istilâhî anlamıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Nahiv, Arap sözünün/cümlesinin nesir olsun, şiir olsun, kafiyeli söz olsun tamamının standart ölçüsüdür. Nahivle Allah'ın kelamı olan Kur'ân tilâvet edilir; onun her harfi nahivle i'râb edilir; bir harf bile dışarıda bırakılmaksızın tamamının i'râbdan hakkı verilir."¹⁰³

Ebû Hâtim'in nahivle ilgili vermiş olduğu bilgilerden, döneminin dilci âlimleri gibi sarf ilmini, nahvin içine dâhil ettiğini söylemek mümkündür. Onun Hz. İsmâil'den bahsederken söyledikleri buna delil olacak niteliktedir: "(Hz. İsmâil) Arapça (يَا لَعْرَبِيَّةُ) yani Ya'rub'un diliyle konuşmuştur. Nahivdeki ölçüye/kıyasa göre

99 Mustafa Kaya, *Arap Dili Fonetigi Ses-Anlam Ilgisi*, Erzurum 2011, s. 10-11.

100 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 76.

101 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 82-91.

102 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 82-85.

103 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 91.

Ya'rubîyye (يَا رُبَيْيَّة) denilmesi gerekirdi. Ancak bu isimdeki yâ harfi zâittir ve ism-i mensubdahazfedilmiştir. İsm-i mensubda, zâit olan birçok şey hazfedilmektedir.¹⁰⁴ Bilindiği üzere ism-i mensub, sarf ilminin konuları arasında yer almaktadır.¹⁰⁵

h) İştikâk

Kitâbu'z-Zîne'de bu konuda mevcut olması gereken pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Ne var ki müellif, eserinde iştikâkın tarifi, konusu ve çeşitleri hakkında bilgi vermemektedir. Ancak eserin mukaddimesinde kitabın içeriğinden bahsederken "Bu, ...lafızların ve Arapça tabirlerin iştikâklarını içeren bir kitaptır."¹⁰⁶ *sözüyle kelimelerin iştikâkına gireceğini belirttiğini ve birinci bölümde isimlerin iştikâkıyla ilgili az da olsa bazı malumata yer verdiğini de beyan edebilmekteyiz.*

Ebû Hâtim, kelimeleri, kavramları ele aldığı anda mutlaka onların iştikâkına girer ve genellikle "أَصْلُهُ ، اِسْتِقْفَاهُ ، مَاخُودٌ مِنْ...، هِيَ مُسْتَقْفَةٌ مِنْ..." vb. farklı kelimeleri kullanır. Bunu yaparken kelimenin köküyle ilgili farklı görüşler varsa bunları da, çoğunlukla isim vermeden bazen de isim zikrederek serdeder.

ı) Ta'rib (Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması)

Ebû Hâtim *Kitâbu'z-Zîne*'nin birinci bölümünde Arap dilinin üstünlüğünden bahsederken Kur'ân'da bulunan yabancı kelimelerle ilgili bilgilere ve bu hususta farklı düşünen âlimlerin görüşlerine yer verir. Yine bazı kelimelerin açıklamalarını yaparken Arapça'ya dâhil olan kelimelerin hangi dilden geldiğini belirtir ve bunların Araplar tarafından Arapçalaştırıldığını söyler. Arapçalaştırılan kelimelerde nasıl bir değişiklik olduğu ve nasıl munsarif yapıldıklarına dâir Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'dan (ö.154/770) naklen bazı bilgiler de verir. Zikrettiği değişiklikler şunlardır:

- Yabancı kelimenin başına elif-lâm (ال) getirilmek sûretiyle Arapça kelimelerin aldığı üç i'râbın (ref', nasb, cerr) tamamını almaları; mesela Süryanice طُورَا (tûrâ) kelimesinin başına ال getirilip sonundaki elif de hazfolunmuş ve الطُورَة (et-tûr/dağ ismi) şeklini alarak munsarif yapılmıştır. Yine Süryanice يَمَّا (yemâ) kelimesinde de aynı durum söz konusudur ve (zined/mmey-le) اليمّ halini alarak munsarif yapılmıştır.¹⁰⁷
- Kelime sonlarındaki okunmayan he/ه harflerinin yerine ق/kaf veya ج/cîm harfinin getirilmesi; mesela Farsça اِسْتَبْرَه (istebrah) kelimesi الاستبرق (el-istebraq/ kalın ipek kumaş) şekline, يَلْمَه (yelmeh) kelimesi يَلْمَق (yelmek/elbise) şekline

104 er-Râzi, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 148.

105 Hulûsi Kılıç, "Sarf", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 136; Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum 2001, s. 17-32, 183-204.

106 er-Râzi, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 67.

107 er-Râzi, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 89-90.

dönüştürülmüştür. Yine مَوْزَه (mevzeh) ve دِيْبَاه (dîbah) kelimeleri مَوْزَج (mevzec/terlik) ve دِيْبَاج (dîbâc/nakış, süsleme) halini almışlardır.¹⁰⁸

Kur'ân'da yabancı kelimelerin varlığını kabul edenlerle ilgili olarak, "Bir grup âlim Kur'ân'da Arap olmayanların lafızlarından ve lisanlarından kelimeler bulunduğunu söylemiştir. Ebû 'Ubeyd pek çok âlimden Kur'ân'daki birçok kelimenin Arap olmayanların dillerinden olduğunu rivâyet eder. Bu görüş İbn Abbâs, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Tâvus, 'Ata' ve diğerlerinden de rivâyet olunur."¹⁰⁹ şeklindeki bilgileri verdikten sonra Kur'ân'daki yabancı kelimeleri ve bunların hangi dilden Arapçaya dâhil olduklarını belirtir.¹¹⁰

Ebû Hâtim, Kur'ân'da yabancı kelimelerin varlığını kabul etmeyenlerle ilgili de şunları söylemektedir: "Arap dilcileri Kur'ân'da yabancı kelimelerin/Acem kelâmından herhangi bir sözün bulunmadığını ileri sürdüler. Onlar bu görüşlerine "بَلِّسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ" "...Arapça bir dil ile..."¹¹¹ âyetini delil getirirler. Ebû 'Ubeyde şöyle demektedir: 'Kur'ân'da Arap olmayanların sözlerinden bir şey olduğunu iddia eden kimse pek hatalı bir söz söylemiş olur. Zîra Allâh'ü Teâlâ, "بَلِّسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ" "...Arapça bir dil ile..."¹¹² buyurmaktadır."¹¹³

Ebû Hâtim, bu iki görüşü birleştirmeye çalışan Ebû 'Ubeyd'in görüşünü de ayrıca nakletmektedir.¹¹⁴

i) Arapça Sözlük Çalışmaları

Araplarda sözlükle ilgili bazı faaliyetler, Kur'ân'da mânaları bilinmeyen (garîb) kelimeler hakkında sahâbîlerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in (s.a.) verdiği cevaplarla başlamıştır. Atâ b. Ebî Rebâh'ın, İbn Abbas'ın rivâyetlerini derlediği *Garîbu'l-Kur'ân*'ı, İbn Abbas'ın *el-Luğat fi'l-Kur'ân*'ı, Nâfi' b. Ezrak ve Necde b. Âmir'in *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*'ı, Arap sözlükçülüğüne dair en eski çalışmalarıdır.

Arap sözlükçülüğünde sözlük yazma temelde iki esas üzerine kurulmuştur. Bazı sözlükçüler kelimenin anlamından yola çıkarak kelimeye ulaşmışlardır. Bazıları da kelimedden hareket ederek kelimenin anlamına ulaşmışlardır. İşte bu meyanda sözlük yazma konusunda birçok ekol oluşmuştur. Bu ekoller ise genel olarak kelimelerin harflerinin sıralanması ve sıralama şekillerine göre oluşmuşlardır. Sözlükçülükte oluşan ekollere baktığımızda kalb etme ekolü, konulara göre tasnif ekolü, kafiye ekolü ve alfabetik ekol olmak üzere temel

108 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 90.

109 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 141.

110 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 141-143.

111 Şuarâ, 26/193-195.

112 Şuarâ, 26/193-195.

113 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 143-144.

114 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 145-146.

olarak dört ekolden oluştuğu görülmektedir. Kalb etme ekolünde, kelimelerin kök harfindeki ünsüz harfler esas alınmış ve sözlüğün ilk kelimesi de 'ayn/ع' sesi ile başlatılmıştır. Bu ekolün başlangıcı *Kitâbü'l-'Ayn*'ın yazarı Halil b. Ahmed'e (ö.175/791) dayandırılır. Konulara göre tasnif ekolünde ise, kelimeler konularına göre derlenerek içerdikleri bu konuların isimleriyle anılan müstakil sözlükler halinde hazırlanmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere bu ekolde diğer ekollerden farklı olarak üzerinde durulan en önemli özellik, konular temel alınarak maddeleme ve tertibin konulara göre yapılmasıdır. Buna göre kelimelerin harf sırası ve harf özellikleri yerine hangi konu ile ilgili oldukları önemlidir ve sözlük tertibi de buna göre yapılır. Konu tertibi ile ilgili ilk sözlüğü Ebû 'Ubeyd (ö.204/820), *el-Garibu'l-Musannaf* isimli çalışması ile yapmıştır. Kâfiye ekolünün yöntemi, kelimelerin 'bâb' denilen son harfine göre tertiplenmesiyedir. Böyle hazırlanan bir sözlükte çalışma yapan kişinin aradığı kelimeyi son harfe bakarak bulması gerekmektedir. Bu yöntemin öncüsü, *Kitabu't-Takfiye* isimli lügatin yazarı Ebu Bişr el-Yeman el-Bendenicî (ö.284–897)'dir. Alfabetik ekolde kelimelerin kök harflerinden birinci harfle başlayarak sırayla maddeleme yapılmıştır. Bu alanda ilk tertip edilen sözlük Ebû Amr eş-Şeybanî'nin, *Kitabu'l-Cim* adlı eseridir.¹¹⁵ Bu bağlamda *Kitâbu'z-Zîne* incelendiğinde şu çıkarımlar yapılabilir:

- Eserde, Arapça'daki kelimelerin tamamının ya da tamamına yakın bir çoğunluğunun alınmasının hedeflenmediği görülmektedir.
- Ele alınan kelimelerin büyük çoğunluğu müfred/tekil kelimeler olmakla birlikte bazı terkipler ve özel kullanımların (eyyâm-ı bîd, yevmu't-terviye, muhkem-müteşâbih, er-râsihüne fi'l-'ilmi... gibi), bazı özel isimlerin (Safâ, Merve, el-Medîne, Mekke, Hârût, Mârût, Ye'cûc, Me'cûc... gibi) de açıklamalarına yer verilmektedir.
- Eserde kelimelerin/terimlerin açıklanmasının yanı sıra Arap diliyle ilgili geniş bilgilere de yer verilmektedir.¹¹⁶
- Eserde yer alan kelimelerin umûmen şu alanlarda olduklarını söylenebilir:
 1. Allah'ü Teâlâ'nın isimleri ve sıfatları,
 2. Cennet, cehennem, sevap, günah gibi ahiret günüyle alakalı kelimeler,
 3. Melek, cin gibi gayb âlemiyle ilgili kelimeler,
 4. Tabiat âleminden kelimeler,
 5. Din ve risâletle ilgili kelimeler,
 6. İslâmî emir ve yasaklarla ilgili kelimeler (ferâiz-i İslâmiyye),

115 Durmuş, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, 399-400; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*, TDK. Yay. Ankara 1989-1990, III, 79; Mehmet Nuri Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânü'l-Lügat" adlı eserinin incelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2006, s. 48-50.

116 er-Râzi, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 71-157.

7. Fıkhî istilahlar,
8. İslâmî fırkaların isim ve lakapları,
9. İnsanla ilgili kelimeler,
10. Arap toplumu ve kültürüyle ilgili kelimeler,
11. Dille ilgili terimler.¹¹⁷

- Eserde alfabetik sıralama göz önünde bulundurulmamıştır.
- Müellif kelimeleri ele alırken iki üsluptan birini kullanır: Birincisi; önce kelimenin kendisinde geçtiği nasları, her birindeki dille alâkalı ayrılıkları ve mâna farklılıklarını göz önünde bulundurarak zikreder. Sonra kelimenin sarf açısından iştikaklarını verir. Daha sonra kelimenin Arap dilindeki mânalarını, şiir, mesel, hadis ya da eserden şahit getirmek suretiyle verir. İkincisi; önce Arap dilinde geçtiği şekliyle kelimeyi zikredip mânalarını verir. Daha sonra kendisinde bu kelimenin veya müştaklarının geçtiği nasları, kelimenin nesnel mânasına ve bu naslarda geçtikten sonraki kazandığı mânaya dikkat çekerek serdedir. Kelimelerin mânalarını verirken de, bir ve birden fazla eş anlamını vermek veya luğavî ve ictimâî sibaka/bağlama dayalı olarak açıklamak şeklinde iki yol izler. Bu açıklamaları genellikle kelimeyi şerhe başlarken verir.
- Müellif, kelimelerin açıklamasını yaparken onların delalet/mâna yönünden gelişimlerini/değişimlerini de dikkate almaktadır. Eser bu yönüyle diğer Arapça sözlüklerde bulunmayan bir hususiyeti ihtiva etmektedir. İbrahim Enîs bu durumu şu sözleriyle açıklamaktadır: "Bu kitap, lafızların delâletini ve gelişimlerini/değişimlerini ele alan, söylediklerini destekleyen nasları ve sahih şahitleri nakleden, bunları bazen tarihî silsileyle tertib eden, Arap dilindeki ilk kitaptır. O, okuyucuya delaletin/mânanın aslını ve nasıl geliştiğini/değiştiğini açıklığa kavuşturur. Böylece okuyucu gelişimin/değişimin sebebine vâkıf olur. İşte bu durum, büyüklüğü ve dilin kelimelerinin büyük çoğunluğunu kapsamalarına rağmen *el-Cemhera*'dan *el-Kâmûsu'l-Muhît*'e kadar Arapça sözlüklerimizde yokluğunu hissettiğimiz olgudur."¹¹⁸

Bu veriler sadedinde *Kitâbu'z-Zîne*'nin Arapça sözlük/mu'cem grubuna dâhil edilmesinin mümkün olduğu söylenebilir. İbrahim Enîs'in -sarahaten ifade etmemekle birlikte zımnen-¹¹⁹ ve el-'Uşeyrî'nin¹²⁰ de bu görüşte olduğu görülmektedir.

Eserin, sözlük yazma konusunda bilinen ekollerden (kalb etme ekolü, konulara göre tasnif ekolü, kafiye ekolü ve alfabetik ekol) konulara göre tasnif

117 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 67-69.

118 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enîs'in takrîzi, s. 14.

119 er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enîs'in takrîzi, s. 14.

120 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 234.

ekolüne daha yakın olduğunu söylemek mümkündür. Hatırlanacağı üzere bu ekolde diğer ekollerden farklı olarak üzerinde durulan en önemli özellik konuların temel alınarak, kelimelerin harf sırası ve harf özellikleri yerine hangi konu ile ilgili olduklarına göre sözlük tertibinin yapılması idi. Bu ekoldeki ilk eser olan Ebû 'Ubeyd'in "*el-Garibu'l-Musanna*"¹²¹ isimli çalışmasıyla *Kitâbu'z-Zîne* karşılaştırma yapıldığında, bunu daha net olarak görmek mümkün olacaktır.

el-'Uşeyrî, *Kitâbu'z-Zîne*'ye sözlük/mu'cem denilebileceğini ancak bu isimlendirmenin şekli bir isimlendirme olacağını, eseri özel/teknik sözlükler grubuna dâhil etmenin uygun olacağını da ayrıca belirtmektedir. el-'Uşeyrî, özel/teknik sözlüklerin, dilin kelimelerinin tamamını ya da büyük çoğunluğunu ele almayı hedeflemediğini aksine sınırlı sayıda kelimeleri ele aldığı; *Kitâbu'z-Zîne*'de alfabetik sıralamanın bulunmaması ve kelimelerin daha çok dîni hayata dâir kelimeler olması hasebiyle bu görüşünün isabetli olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır.¹²² Ancak el-'Uşeyrî özel/teknik sözlük ifadesine açıklık getirirken, eserin, İsmâiliyye davetçilerine, davet esaslarını öğretmeyi amaçlayan 'dini İsmâilî ansiklopedi' olması daha doğrudur şeklinde bir açıklamayı da zikretmektedir.¹²³ Daha önce de geçtiği üzere Abdurrahmân Bedevî, Ebû Hâtim'in İsmâilî dâilerinden olduğunu kaydetmekle birlikte *Kitâbu'z-Zîne*'de İsmâiliyye mezhebiyle alakalı herhangi bir şeyin bulunmadığını özellikle belirtmektedir.¹²⁴

Sonuç

Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri, onun dilbilimci yönünün tanınması açısından büyük öneme haizdir. Eser, lafızların delâletini ve gelişimlerini/değişimlerini ele alan, söylediklerini destekleyen nasları ve sahih şahitleri nakleden, bunları bazen tarihî silsileyle tertip eden, Arap dilindeki ilk kitap olma özelliğine sahiptir. Kur'ân-ı Kerim'de geçen bazı isim ve kelimelerin Câhiliyye ve İslâmî devirdeki anlamlarının eski Arap şiiirine dayanılarak açıklanması da onu farklı kılan en önemli özelliğidir. Eserin üçüncü bölümünde, mezhepler hakkında diğer ilgili kaynaklarda bulunmayan farklı bilgilere ve yorumlara yer verilmesi onun dilbilim alanıyla birlikte mezhepler tarihinde de önemli bir yerinin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Ebû Hâtim'in dilbilim alanındaki görüşlerinin çok şöhret bulmaması onun İsmâiliyye mezhebine müntesip olması ve bu yönüyle tebarüz etmesiyle açıklamak mümkün olabilir. Örneğin dilin kaynağının tevkîfi olduğunu ileri süren İbn Fâris (ö.395/1004), İbn Hazm (ö.456/1064), el-Âmidî (ö.631/1233) ve diğer âlimlerin görüşleri, ilgili kaynaklarda serdedilirken Ebû Hâtim'den hiç

121 Eser için bkz. Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *el-Garibu'l-Musanna*, I-II, thk., Ramadân Abdüttevâb, nşr, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, Kahire 1989.

122 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 234-235.

123 el-'Uşeyrî, a.g.e., s. 237.

124 Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, s. 936.

bahsedilmemektedir. Hâlbuki onun, vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda dilin kaynağının tevkîfî olduğunu savunanların ilki olma hususiyetine sahip olduğunu ortaya koymak mümkün olmaktadır. Ebû Hâtim'in dilbilime yaklaşımı, bu alanda yapılacak çalışmalarla ortaya konabilir.

Kaynakça

- el-Âyid, Süleyman b. İbrahim, "Inâyetü'l-Müslimîn bi'l-Luğati'l-'Arabiyye Hidmeten li'l-Kur'ânı'l-Kerîm", *Suûdî Arabistan'ın Kur'ân'a ve Onun İlimlerine İhtimamı Konulu Sempozyum Bildirisi*, 1421/2000. Erişim Tarihi: 30 Ocak 2014, http://uqu.edu.sa/files2/tiny_mce/plugins/filemanager/files/4020126/r19.pdf
- Alan, Sevede- Güler, İsmail, "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi", *UÜİFD*, 16(2), 2007.
- Alpak, Mehmet Nuri, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânü'l-Lügat" adlı eserinin incelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2006.
- Avcu, Ali, *Karmatilerin Doğuğu ve Gelişim Süreci*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2009, s. 17.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1924.
- Bedevisi, Abdurrahmân, *Mevsu'atü'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1993.
- _____, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1997.
- el-Bikâî, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen, *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyât-i ve's-Suver*, I-VIII, Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1995.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I-VI, Daru'l-Me'ârif, Kahire ts.
- el-Cevâlikî, Ebû Mansûr, *el-Mu'arreb Mine'l-Kelâmi'l-A'cemiyyi alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. F. Abdurrahîm, Dâru'l-Kalem, Dîmeşk 1410/1990.
- el-Cezzâr, Fikrî Zekî, *Medâhili'l-Müellifin ve'l-A'lâmi'l-'Arab*, I-IV, Riyad 1991.
- Çetin, Nihat M., "Arap", *DİA*, İstanbul 1991.
- Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008.
- Durmuş, İsmail, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009.
- Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *el-Garibu'l-Musannaf*, I-II, thk., Ramadân Abdüttevâb, nşr, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, Kahire 1989.
- Gâlib, Mustafâ, *Târîhu'd-Da'veti'l-İsmâiliyye*, Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1965.
- el-Hamed, Muhammed b. İbrâhîm, *Fıkhü'l-Luğa*, Dâr-u İbn Huzeyme, Riyad 1426/2005.
- İbn. Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Hasâis*, I-III, Beyrut trs.
- İbn Hacer el-'Askalanî, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali, *Lisânü'l-Mizân*, I-VII, Beyrut 1986.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, I-IV, Kahire trs.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*, Beyrut 1978.

- el-İsferâyînî, Ebû Muzaffer, *et-Tebisîr fi'd-Dîn*, Kahire 1955.
- Kaya, Mustafa, *Arap Dili Fonetîği Ses-Anlam İlgisi*, Eser Matbaası, Erzurum 2011.
- Kılıç, Hulûsi, "Sarf", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI.
- Milâd, Hâlid, "er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *Mevsûatü A'lâmu'l-'Ulemâi ve'l-Üdebâi'l-Arabî'l-Müslimîn*, I-XI, Dâru'l-Cil, Beyrut 2006.
- el-Mukrî, Ahmed b. Muhammed b. 'Ali, *el-Misbâhu'l-Münîr fi Garibi'ş-Şerhi'l-Kebir*, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1922.
- Poonawala, Ismail K., *Biobibliography of Ismâ'îlî Literatüre*, Malibu, California, ts.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Daru'l-ma'rife, Lübnan trs.
- er-Râzî, Ebû Hatim, Ahmed b. Hamdân, *A'lâmu'n-Nübüvve*, nşr. George Tarâbişi, Dâru's-Sâkî, Beyrut 2003.
- ___, *Kitabu'z-zîne fi'l-Kelîmatî'l-İslamiyyeti'l-Arabiyye*, nşr. Hüseyin b. Feyyâz el-Hemadânî, Merkezû'd-Dirasât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, San'a 1994.
- ___, *Kitâbu'z-Zîne*, nşr. Abdullâh Sellûm es-Semerrâî, (es-Semerrâî, *el-Ğulüvv ve'l-Firaku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâm*, Dâr-ı Vâsıt li'n-Neşr, ts.)
- es-Sâlih, Subhî, *Dirâsât fi Fıkhu'l-luğa*, Beyrut 2004.
- Sâlihiyye, Muhammed 'Isâ, *el-Mu'cemu'ş-Şâmil li't-Turâsî'l-Arabiyyi'l-Matbu'*, I-V, Kahire 1993.
- es-Semerrâî, Abdullâh Sellûm, *el-Ğulüvv ve'l-Firaku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâm*, Dâr-ı Vâsıt li'n-Neşr, ts.
- es-Suyûtî, Celâlû'd-dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-luğa ve Envâiha*, Dâru'l-kütübu'l-ilmîyye, Beyrut 1988.
- Tâmir, Ârif, *Târîhu'l-İsmâîliyye*, Riyad el-Reyyâs li'l-Kütüb ve'n-Neşr, I-IV, London 1991.
- el-'Uşeyrî, Muhammed Riyâd, *et-Tasavvuru'l-Luğavî 'Inde'l-İsmâîliyye*, *Dirase fi Kitâbi'z-Zîne*, Munşeeu'l-Masârif, İskenderiye 1985.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "A'lâmü'n-Nübüvve", *DİA*, İstanbul 1989.
- ___, "Ebû Hâtım er-Râzî, Ahmed b. Hamdân", *DİA*, İstanbul 1994.
- Zâhir, İhsân İlahî, *İsmâ'îliyye Tarih ve Akâid*, İdâretu Tercümânî's-Sünne, Lahor, Pakistan 1987.